

८. मौर्यकालीन भारत

- ८.१ मगध साम्राज्याचा उदय
- ८.२ नंद आणि मौर्य साम्राज्य
- ८.३ सम्राट अशोक
- ८.४ राज्यव्यवस्था, व्यापार, साहित्य, कला आणि समाजजीवन

भारतात अस्तित्वात असलेल्या सोळा महाजनपदांचा इतिहास आपण सहाव्या पाठात पाहिला. या महाजनपदांपैकी काशी, कोसल, अवंती आणि मगध या चार महाजनपदांमधील संघर्षात मगधाची राजसत्ता प्रबळ होत गेली आणि मगधाचे साम्राज्य उदयाला आले.

मगधाचे साम्राज्य भारतातील पहिले साम्राज्य होते. या साम्राज्याची प्रशासनव्यवस्था अधिक विकसित आणि विविध विभागांच्या द्वारे कार्य करणारी होती. साम्राज्याच्या अस्तित्वासाठी अनेक घटक आवश्यक असतात. उदाहरणार्थ, विस्तृत भूप्रदेशावर सत्ता, कररूपाने जमा होणाऱ्या महसुलाची व्यवस्था पाहणारी प्रशासन यंत्रणा, सम्राटाच्या हाती असणारी सर्व सत्ता आणि त्याच्या अधिकाराच्या अंमलबजावणीसाठी कार्यरत असणारे सैन्य.

धर्मविधींचे उपयोजन सम्राटाच्या सत्तेला पुष्टी देण्यासाठी केले जाते. सत्ताधारी कुलांमध्ये सत्ता आणि तत्संबंधीचे अधिकार एकवटले जातात.

८.१ मगध साम्राज्याचा उदय

प्राचीन भारतात जी महाजनपदे होती त्यांमध्ये मगध हे एक महत्त्वाचे राज्य होते. सुपीक व समृद्ध जमीन, बारमाही वाहणाऱ्या नद्या, नौकानयनाची उत्कृष्ट सोय, व्यापारी बाजारपेठ इत्यादी कारणांमुळे मगध राज्य बलवान होत गेले.

इ.स.पू.सहाव्या शतकात मगधावर हर्यक नावाच्या राजघराण्याची सत्ता होती. महाभारतात हर्यक घराण्याचा उल्लेख येतो. बिंबिसार हा या घराण्यातील पहिला

ही माहिती तुम्हांला निश्चितच आवडेल :

प्राचीन भारतातील राज्यसत्तेच्या संकल्पनांमध्ये 'चक्रवर्ती' या संकल्पनेचा समावेश आहे. ज्या सार्वभौम राजाचा रथ चारी दिशांना कोणत्याही अडथळ्यांशिवाय जाऊ शकतो, तो सार्वभौम राजा चक्रवर्ती असतो. त्याची सत्ता नैतिक अधिष्ठान असलेली आणि कल्याणकारी असावी, असे अपेक्षित असे. त्याची अधिसत्ता विस्तृत प्रदेशावर असते. चंद्रगुप्त मौर्य हा पहिला चक्रवर्ती सम्राट होय.

प्रसिद्ध राजा होय. त्याचे वडील महापद्म यांनी गिरिव्रज हा दुर्ग बांधून मगधाची पहिली राजधानी स्थापन केली. बिंबिसार गादीवर आल्यानंतर त्याने मगध साम्राज्याचा पाया रचण्यास सुरुवात केली. शेजारच्या अंग राज्यावर आक्रमण करून ते जिंकून घेतले. या विजयाने मगधाचे सामर्थ्य वाढले. बिंबिसाराने कोसल, लिच्छवी, विदेह, मद्र अशा अनेक राजघराण्यांशी वैवाहिक संबंध जोडून त्या जोरावर आपले विस्तारवादी धोरण पुढे नेले. गिरिव्रज दुर्गच्या पायथ्याशी त्याने राजगृह ही नवी राजधानी स्थापन केली.

बिंबिसाराची हत्या करून त्याचा मुलगा अजातशत्रू गादीवर आला. त्याने पित्याचे विस्तारवादी धोरण अवलंबले. त्याने मगधाचे राज्य विंध्य पर्वताच्या पायथ्यापर्यंत विस्तारले. अजातशत्रूने गंगेच्या काठावर पाटलीग्राम येथे एक छोटा दुर्ग बांधला. स्थानिक उत्पादनाच्या खरेदी-विक्रीचे ते एक केंद्र बनले. पुढील काळात हेच पाटलीग्राम 'पाटलिपुत्र' या नावाने ओळखले जाऊ लागले. ते मौर्य साम्राज्याची राजधानी बनले.

नंतर जनतेने मौर्य राजा नागदासक याला पदच्युत करून शिशुनाग या त्याच्या मंत्र्याला राजा म्हणून निवडले. शिशुनाग घराण्याने इसवी सन पूर्व ४३० ते ३६४ या

काळात राज्य केले व त्यानंतर महापद्मानंद याने मगधाची गादी बळकावली व नंदवंशाची स्थापना केली.

सहज जाता जाता : पाटलिपुत्र हे प्राचीन काळातील महत्त्वाचे नगर होते. पाटलिपुत्र हे शहर प्राचीन भारतातील शिशुनाग, नंद, मौर्य, गुप्त आणि पाल या राजसत्तांची राजधानी होते. 'पाटली' हा एक भाताचा प्रकार आहे, ज्याचे पीक या प्रांतात घेतले जात असे. त्यामुळेच या शहराला पाटलिपुत्र किंवा पाटलीग्राम असे नाव पडले असावे. मेगॅस्थिनिसच्या इंडिका या ग्रंथात पाटलिपुत्र या नगराचा उल्लेख 'पालीबोथरा' असा केला आहे.

मगधाचा विकास होण्यामागे राजकीय स्थैर्य आणि इतर बाबी देखील कारणीभूत होत्या. गंगानदीच्या खोऱ्यात सर्व मोक्याच्या ठिकाणी मगधाचे नियंत्रण होते. अंग राज्य जिंकल्यामुळे भारताच्या पूर्व किनाऱ्यावरील प्रदेश त्यांच्या ताब्यात आला आणि दूरवरच्या प्रदेशांशी व्यापार वाढवण्यात मगधाला यश मिळाले. मगधाला नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे वरदान लाभले होते. विशेषतः भातशेतीसाठी उपयुक्त सुपीक जमीन लाभली होती. साम्राज्य विस्तारामुळे महसुलात भर पडली. जंगलातून मिळणारे लाकूड, हस्तिदंत, लोखंड, तांबे यांचे स्रोत विपुल प्रमाणात उपलब्ध असल्यामुळे प्रादेशिक उद्योगांना चालना मिळाली. राजकीय महत्त्वाकांक्षेच्या बरोबरीनेच धनधान्याची व व्यापाराची सुबत्ता ही मगध राज्यसत्तेच्या विकासासाठी आणि बलाढ्य साम्राज्यसत्ता स्थापनेसाठी कारणीभूत ठरलेली दिसते.

८.२ नंद आणि मौर्य साम्राज्य

नंद घराणे : पुराण ग्रंथांमध्ये नंद घराण्याचे वर्णन केलेले आहे. अजातशत्रूच्या काळात विस्तारलेले मगधाचे साम्राज्य महापद्माने अधिक विस्तारित केले. काही विद्वानांच्या मते नंदांचे राज्य दक्षिणेत नांदेडपर्यंत होते तर काहींच्या मते म्हैसूरपर्यंत. यावरून महापद्मानंद हा भारताचा महान सम्राट होता असे म्हणता येईल. धनानंद हा नंद वंशातला शेवटचा राजा. त्याच्या काळात राज्याचा खजिना अत्यंत समृद्ध होता. त्याचे लष्करी

सामर्थ्य देखील प्रचंड होते. त्याच्या लष्करात २,००,००० पायदळ, ६०,००० घोडदळ, ६००० लढाऊ हत्ती आणि २००० रथ होते.

नंदांच्या काळात मध्यवर्ती सत्तेच्या दृढीकरणास साहाय्यभूत ठरलेला आणखी एक महत्त्वाचा घटक म्हणजे महसुलासाठी कर पद्धतीला दिलेले महत्त्व. साम्राज्य विस्ताराबरोबर आर्थिकदृष्ट्या राज्याची भरभराट होऊ लागली. राज्याचा खजिना सदैव भरलेला असे. नंदांनी कालवे बांधले आणि जलसिंचनाची व्यवस्था केली. शेतीच्या विकासासाठी शासनाकडून अशा प्रकारच्या जलसिंचनाच्या सोई होणे महत्त्वाचे होते, तसेच त्या मार्गे व्यापारही चालत असे. चंद्रगुप्त मौर्याने इसवी सनापूर्वी ३२१ मध्ये पाटलिपुत्रावर आक्रमण करून नंदांची सत्ता संपुष्टात आणली.

मौर्य साम्राज्य : मौर्य साम्राज्य म्हणजे भारताच्या इतिहासातील सुसंघटीत व सुनियंत्रित असे पहिलेच साम्राज्य. धार्मिक ग्रंथ व इतर साहित्य, कोरीव लेख, नाणी, शिल्पे इत्यादी साधनांच्या साहाय्याने या काळातील राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व धार्मिक स्थिती अधिक स्पष्ट होते.

मौर्यांचे साम्राज्य भारतीय उपखंडाच्या मोठ्या भूभागावर पसरलेले होते व त्याचे नियंत्रण एकाच सत्तेकडून होत होते. या सत्तेकडून राजकीय व्यवस्थेमध्ये एकसूत्रता आणली गेली.

चंद्रगुप्त मौर्याने नंदांचा पराभव केला व मौर्य घराण्याची स्थापना केली. चंद्रगुप्त मौर्य याला 'महावंश' या ग्रंथात 'तो जंबुद्विपाचा म्हणजे भारतवर्षाचा सम्राट होता' असे म्हटले आहे. वायव्येकडील, उत्तरेकडील आणि दक्षिणेतील अनेक लहान-मोठी राज्ये जिंकून मौर्यांनी एक बलाढ्य राज्यसत्ता निर्माण केली. चंद्रगुप्ताचे ग्रीक राजा सेल्युकसशी झालेले युद्ध अत्यंत महत्त्वाचे होते. या युद्धामुळे मौर्य साम्राज्याची सीमा वायव्येकडे हिंदुकुश पर्वतापर्यंत पोहचली. मौर्यांचे साम्राज्य वायव्येकडे हिंदुकुश, पूर्वेकडे बंगालचा उपसागर व पश्चिमेकडे गुजरात, तसेच उत्तरेला हिमालय ते दक्षिणेला कृष्णा नदीपर्यंत विस्तारलेले होते.

इ.स.पू.२९८ च्या सुमारास चंद्रगुप्ताचे निधन झाले. त्याच्यानंतर त्याचा पुत्र बिंदुसार गादीवर आला. त्याच्या

कारकिर्दीत तक्षशिलेच्या प्रजाजनांनी केलेले बंड त्याने आपला पुत्र अशोक यास पाठवून शमवले. बिंदुसाराच्या कारकिर्दीत चंद्रगुप्त मौर्याने स्थापन केलेले साम्राज्य अबाधित राहिले. इ.स.पू.२७३ साली बिंदुसाराचा मृत्यू झाला.

८.३ सम्राट अशोक

बिंदुसाराच्या मृत्यूनंतर अशोक मौर्य साम्राज्याचा सम्राट बनला. इ.स.पू.२६८ साली त्याने राज्याभिषेक

करवून घेतला. त्याने 'देवानं पियो पियदसी' (देवांचा प्रिय प्रियदर्शी) असा स्वतःचा उल्लेख त्याच्या अनेक शिलालेख व स्तंभलेखांतून केलेला आहे.

राजवटीच्या प्रारंभी सम्राट अशोकाचे धोरण पूर्वजांप्रमाणे दिग्विजयाचे आणि राज्यविस्ताराचे होते. त्याने कलिंगवर आक्रमण करून ते जिंकून घेतले. अशोकाचा कलिंगविजय इतिहासाला आणि त्याच्या जीवनाला निराळे वळण लावणारा ठरला. या युद्धात

हे माहीत असायला हवे :

अशोकाचे शिलालेख आणि स्तंभलेख :

अफगाणिस्तान, नेपाळ आणि भारत या प्रदेशांमध्ये सगळीकडे अशोकाचे शिलालेख आणि स्तंभलेख विखुरलेले आहेत. सम्राट अशोकाचा मीरतमध्ये असलेला स्तंभलेख इसवी सन १७५० मध्ये पाटने टिफेनथेलरने शोधून काढला. अशोकाचे बहुतांशी लेख ब्राह्मी लिपीत कोरलेले आहेत. इसवी सन १८३७ साली जेम्स प्रिन्सेप याने आलेखातील ब्राह्मी लिपीचे वाचन केले. अशोकाचे शिलालेख अशोकाच्या कारकिर्दीच्या इतिहासाची अतिशय महत्त्वाची साधने आहेत. त्याच्या आधारे मौर्य साम्राज्याच्या सीमा निश्चित करणे शक्य होते. बौद्ध धर्माच्या प्रसारासाठी अशोकाने केलेल्या कामगिरीचे वर्णन यातून मिळते. बौद्ध धर्माची दीक्षा घेतली असली तरी आपल्या प्रजाजनांवर बौद्ध धर्म सक्तीने लादण्याचा प्रयत्न अशोकाने केला नाही. परदेशात बौद्ध धर्म आणि भारतीय संस्कृतीचा प्रसार करण्यासाठी अशोकाने बौद्ध भिक्षूंना पाठवल्याचा लेखी पुरावा या शिलालेखांतून मिळतो. त्यामध्ये सम्राट अशोकाचा पुत्र महेंद्र (महेंद्र) आणि कन्या संघमित्रा (संघमित्रा) यांचा समावेश होता.

प्रचंड मनुष्यहानी झाली. अशोकाचा विजय झाला. कलिंगविजयाच्या प्रसंगी झालेल्या विनाशाने त्याच्या मनात परिवर्तन घडवून आणले. अहिंसाप्रधान, शांतीवादी बौद्ध धर्माकडे त्याचे मन वेधले गेले. दिग्विजयाची जागा धर्मविजयाने (धम्मविजय) घेतली. त्याने जगासमोर ठेवलेल्या धार्मिक आदर्शामुळे आणि तो व्यवहारात उतरवण्यासाठी निर्माण केलेल्या यंत्रणेमुळेच त्याची कारकीर्द महत्त्वाची ठरली.

धम्मविजयाच्या अंमलबजावणीसाठी अशोकाने काही नव्या गोष्टींचा अवलंब केला. उदा., धर्ममहामात्रांची नेमणूक, मद्यपान बंदी, नैतिक आचरणासंबंधीचे आदेश इत्यादी. नैतिक तत्त्वांचे अधिष्ठान प्राप्त झालेला सदाचारसंपन्न व्यवहार म्हणजेच अशोकाचा धम्म होय.

ही माहिती तुम्हांला निश्चितच आवडेल :

महाराष्ट्रात मौर्य साम्राज्याचा विस्तार इसवी सनापूर्वी ३२१ ते १८१ या काळात झाला. मौर्य गुजरातकडून सोपान्यात आले असावेत. सोपारा हे प्राचीन प्रसिद्ध बंदर उत्तर कोकणात आहे. सोपारा आणि चौल (चंपावती) ही भरभराटीला आलेली व्यापारी केंद्रे आणि बौद्ध धर्माची अभ्यासपीठे होती. भगवानलाल इंद्रजीनी, 'बरुडा राजाचा कोट' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या, सोपान्याच्या स्तूपाचे उत्खनन केले. या उत्खननात अशोकाच्या लेखाचा एक तुटलेला भाग मिळाला. अशोकाच्या १४ स्तंभलेखांपैकी तो आठवा स्तंभलेख होता. मुंबईच्या एशियाटिक सोसायटीच्या वस्तुसंग्रहालयात यांतील काही अवशेष ठेवले आहेत. ९वा स्तंभलेख भुईगाव नावाच्या गावात सापडला. त्याचे अवशेष मुंबईतील छत्रपती शिवाजी महाराज वस्तुसंग्रहालयात ठेवण्यात आले आहेत.

नालासोपारा येथील स्तूपाचे अवशेष

धम्माचा प्रसार करण्यासाठी त्याने संघ बनवले आणि त्यांना देशोदेशी रवाना केले.

भगवान बुद्धांच्या निर्वाणानंतर राजगृह येथे बौद्ध धर्माची पहिली परिषद भरली होती. कालाशोक राजाने वैशाली येथे दुसरी परिषद भरवली. अशोकाने बौद्ध धर्माची तिसरी परिषद राजधानी पाटलिपुत्र येथे भरवली.

अशोकाच्या मृत्यूनंतर सत्तेवर आलेले मौर्य राजे सक्षम नव्हते. त्यामुळे मौर्य साम्राज्याचा ऱ्हास सुरू झाला. बृहद्रथ हा मौर्य घराण्याचा शेवटचा राजा होता. पुष्यमित्र या त्याच्या सेनापतीने त्याची हत्या केली आणि तो सत्तेवर आला.

महत्त्वाची माहिती : अशोकाच्या शिलालेखांतून पश्चिमेकडील जगातील त्याच्या अनेक समकालीन राजांचा उल्लेख होतो. एका शिलालेखातील उताऱ्यातून ग्रीक राजा अंतियोक आणि अंतियोकाच्या राज्यापलीकडील प्रदेशातील चार ग्रीक राजे तुलमाय, अंतेकिना, मक आणि अलिकसुंदर या राजांची ओळख पटली आहे. ते म्हणजे सिरियाचा अँटीओकस दुसरा

थिओस (इ.स.पू. २६०-२४६); इजिप्तचा टॉलेमी दुसरा फिलाडेल्फस (इ.स.पू. २८५-२४७); मॅसिडोनियाचा अँटिगोनस गोनेटस (इ.स.पू. २७६-२३९); सायरिनचा मगस आणि एपिरसचा अलेक्झांडर. हा उतारा प्राचीन भारतीय इतिहासाचा कालानुक्रम जुळवण्याच्या प्रक्रियेतील महत्त्वाचा दुवा आहे.

८.४ राज्यव्यवस्था, व्यापार, साहित्य, कला आणि समाजजीवन

राज्यव्यवस्था

मौर्यकालीन राज्यव्यवस्थेचे स्वरूप कौटिल्याचे 'अर्थशास्त्र', मेगॅस्थिनिसचे 'इंडिका' या दोन ग्रंथांमधून आणि सम्राट अशोकाच्या शिलालेखांवरून स्पष्ट होते. चंद्रगुप्त मौर्य पराक्रमी राजा आणि अत्यंत कुशल शासनकर्ता होता. त्याने एक सुनियंत्रित यंत्रणा उभी केली. तत्कालीन आर्थिक स्थिती व मौर्य काळाच्या गरजा यांतून मौर्य प्रशासनाला सुनिश्चित स्वरूप प्राप्त झाले होते. मौर्य सम्राटांनी एकछत्री साम्राज्य व्यवस्था निर्माण केली होती. त्याचबरोबर साम्राज्याच्या विस्तारलेल्या सीमा लक्षात घेता प्रशासनसत्तेचे विकेंद्रीकरण देखील त्यांनी स्वीकारले. साम्राज्याच्या प्रशासनात राजाला सल्ला देण्यासाठी बुद्धिमान, अनुभवी, चारित्र्यवान आणि निःस्वार्थी मंत्र्यांची परिषद असे. दैनंदिन राज्यकारभारासाठी त्यांतील काही मंत्र्यांची समिती असे, ज्यास 'मंत्रणा' असे संबोधले जाई. प्रशासनाची विविध खाती निर्माण करून त्यावर अनुभवी व तज्ज्ञ अधिकारी वर्ग नेमून मौर्यांनी प्रशासनाची स्थिर चौकट निर्माण केलेली दिसून येते. या अधिकाऱ्यांना अमात्य असे म्हणत. प्रधान, समाहर्ता (महसूल), सन्निधाता (अर्थ), सेनापती, युवराज यांसारख्या एकूण १८ अमात्यांचा उल्लेख अर्थशास्त्रात आढळतो. कौटिल्याने तीस प्रशासकीय विभागांची माहिती दिलेली आढळते. मौर्य साम्राज्यातील अधिकारांच्या उतरंडीची रचना, 'सम्राट' या पदापासून सुरुवात होऊन 'ग्रामणी' या शेवटच्या पदापर्यंत केलेली होती. प्रजाजनांना स्थानिक पातळीवर अंतर्गत कारभारात बऱ्याच प्रमाणात

स्वायत्तता दिलेली होती. अशा प्रकारे मौर्य राज्य प्रशासनाचे विकेंद्रीकरण झालेले होते. मौर्य प्रशासनाचे सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे प्रजेची भौतिक व नैतिक अशी सर्वांगीण प्रगती होण्यासाठी केला गेलेला प्रयत्न. मुलकी आणि लष्करी क्षेत्रे एकमेकांपासून स्वतंत्र ठेवणे, स्वतंत्र न्यायव्यवस्था निर्माण करणे, अधिकाऱ्यांना विशिष्ट वेतनपद्धती लागू करणे, राज्यातील व्यापारावर नियंत्रण ठेवणे इत्यादी बाबींमुळे मौर्य राज्यव्यवस्थेची प्रशंसा केली जाते.

व्यापार

सुव्यवस्थित करप्रणालीमुळे मौर्य साम्राज्याच्या महसुलात वाढ झाली. त्यापैकी 'बळी' हा लागवडीखालील जमिनीच्या प्रमाणात द्यायचा कर होता. 'भाग' हा उत्पन्नातील कराचा वाटा होता. शेतजमीन आणि शेतीचे उत्पादन यातून मिळणारा कर हा राज्यव्यवस्थेचा मूलभूत पाया होता. त्याखेरीज या काळात उद्योगांनाही चालना मिळाली. कापडनिर्मिती हा सर्वात महत्त्वाचा उद्योग होता. याशिवाय धातुकाम, लाकूडकाम, हस्तिदंतावरील कलाकुसर, सूतकताई, विणकाम असे अनेक व्यवसाय चालू होते. समृद्ध शेती आणि भरभराटीस आलेले अनेक उद्योगधंदे यांमुळे अंतर्गत आणि परदेशी व्यापारही भरभराटीस आला होता. भूमार्ग व जलमार्ग यांमधून अंतर्गत व्यापार चालत असे. अनेक राजमार्ग आणि व्यापारी मार्ग या काळात निर्माण केले गेले. पाटलिपुत्र ते तक्षशिला, पाटलिपुत्र ते काशी-उज्जयिनी, पाटलिपुत्र ते ताप्त्रलिप्ती असे अनेक प्रमुख मार्ग अस्तित्वात आले.

लोखंडाचा वाढता वापर तसेच लोखंडी अवजारांमधील वाढते वैविध्य, रंगवलेली मातीची भांडी आणि दक्षिण

भारतापर्यंतचे त्यांचे वितरण हे व्यापाराच्या विस्ताराचे एक निर्देशन आहे. भारताच्या किनारपट्टीवरील भरुच, रोरूक (रोडी), सोपारा व ताम्रलिप्ती अशी अनेक बंदरे व्यापारासाठी प्रसिद्ध होती. भारताचा ग्रीस, रोम, इजिप्त, सीरिया, बॅक्ट्रिया, श्रीलंका इत्यादी देशांशी व्यापार मोठ्या प्रमाणावर होत असे. भारतामधून या देशांकडे सुती व रेशमी कापड, क्षौम (लिनन), जरीची वस्त्रे, मसाले, हिरे, हस्तिदंत, सुगंधी द्रव्य इत्यादी वस्तू निर्यात केल्या जात. काचसामान, कापड रंगवण्याचे विविध रंग इत्यादींची आयात केली जाई. मालाच्या उत्पादनावर तसेच त्याच्या आयात निर्यातीवर सरकार कर वसूल करत असे. तत्कालीन साधनात 'वर्तनी' नावाच्या वाहतुकीच्या कराचा आणि 'शुल्क' नावाच्या जकातकराचा उल्लेख आढळतो. याच्या मोबदल्यात सरकार मालाच्या संरक्षणाची जबाबदारी घेत असे. व्यापारी तांड्यांचे संरक्षण करण्यासाठी 'चोररज्जूक' आणि 'सीमास्वामी' असे अधिकारी सरकारने नेमले होते.

साहित्य

साहित्यामधून लोकांच्या विचारसरणीची आणि राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक परिस्थितीची माहिती मिळते. मौर्य काळात संस्कृत भाषेतील साहित्य निर्मितीबरोबरच पाली आणि अर्धमागधी या प्राकृत भाषेतील साहित्याचा प्रवाह देखील दिसून येतो. जैन व बौद्ध धर्मप्रसारासाठी प्राकृत भाषेत साहित्यनिर्मिती झाली. यांत प्रामुख्याने पाली, अर्धमागधी, मागधी, शूरसेनी, माहाराष्ट्री इत्यादी प्राकृत भाषांचा वापर केला गेला. पाणिनीचा 'अष्टाध्यायी' हा जगप्रसिद्ध ग्रंथ याच काळात रचला गेला. संस्कृत साहित्यातील श्रेष्ठ नाटककार भास याने 'स्वप्नवासवदत्त' यासह तेरा नाटके लिहिली. या काळातील सर्वांत महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणजे कौटिल्याचे 'अर्थशास्त्र' हा होय. हा ग्रंथ १५ विभागात असून त्यामध्ये एकूण १८० प्रकरणे आहेत. अर्थशास्त्रात राजापासून गणिकांपर्यंत आणि राजनीतिपासून युद्धनीतिपर्यंत अनेक विषयांची चर्चा केलेली आढळते.

मौर्यकाळात संस्कृतबरोबर प्राकृत भाषेत विपुल ग्रंथसंपत्ती निर्माण झाली. विशेषतः सम्राट अशोकाने आपल्या आज्ञा प्राकृत भाषांमध्येच शिलांवर व स्तंभांवर कोरलेल्या आढळतात. बौद्ध साहित्यातील 'तिपिटक' ग्रंथांचे संपादन याच काळात झाले. तिपिटकांपैकी

'अभिधम्मपिटक' हा ग्रंथ तिसऱ्या बौद्ध परिषदेनंतर रचला गेला.

हा काळ जैन साहित्याच्या दृष्टीने समृद्ध होता. 'दशवैकालिक', 'उपासकदशांग', 'आचाररंगसूत्र', 'भगवतीसूत्र' इत्यादी प्रसिद्ध जैन ग्रंथ याच काळात रचले गेले.

कला आणि स्थापत्य

मौर्य राज्याच्या स्थापनेनंतर देशात सुख, शांती, समृद्धी आणि सुव्यवस्था नांदू लागली होती. मौर्यकालीन कला म्हणजे प्राचीन ऐतिहासिक काळातील स्थापत्य आणि शिल्पकलेचा प्रारंभ होय.

दिदारगंज येथील प्रसिद्ध चौरीधारिणीची मूर्ती

मौर्यकाळात दगड घडवणे आणि कोरणे यांत कारागिरांनी लक्षणीय नैपुण्य संपादन केलेले होते असे दिसते. दोन्हीतही शिल्पकलेची अभिव्यक्ती आणि दगड घडवल्यानंतर त्याला आरसी गुळगुळीतपणा आणण्याचे तंत्र यातील नैपुण्यही दिसते. यालाच मौर्यकालीन 'घोटाई' म्हणतात. या काळात घडवलेल्या यक्ष व यक्षी यांच्या मूर्ती सापडलेल्या आहेत. विशेषतः यक्षींच्या मूर्ती सुंदर व सुबक आहेत.

दिदारगंज येथील प्रसिद्ध चौरीधारिणी मूर्तीचा समावेश त्यांमध्ये केला जातो. या काळात घडवलेल्या पारखम येथील यक्षमूर्ती व बेसनगर आणि पाटणा येथे मिळालेल्या स्त्री प्रतिमा मथुरा वस्तुसंग्रहालयात प्रदर्शित केलेल्या आहेत.

सम्राट अशोकाचे स्तंभ आणि त्यावरील शिल्पाकृती हे मौर्यकाळातील उत्कृष्ट शिल्पाचे नमुने आहेत. रामपूर्वा आणि लौरीया नंदनगड येथील स्तंभशीर्षावर सिंहाच्या शिल्पाकृती आहे. सांकिशा येथील स्तंभशीर्षावर हत्तीची शिल्पाकृती आहे. सारनाथ येथील स्तंभशीर्षावर चार सिंहांच्या शिल्पाकृती आहेत. चार सिंहाचे हे शिल्प भारताचे 'राष्ट्रीय बोधचिन्ह' आहे.

मौर्यकालीन स्थापत्यामध्ये कोरीव लेण्यांची सुरुवात झाली. मौर्यकालीन बराबर आणि नागार्जुनी टेकड्यांवरील कोरीव लेण्यांची कालनिश्चिती करता येते. अशा प्रकारची ही भारतातील पहिली कोरीव लेणी आहेत.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

या काळात कलावस्तू निर्माण करणाऱ्यांच्या संदर्भात 'विष्ठी' ही संज्ञा वापरली गेली आहे. 'विष्ठी' म्हणजे प्रजाजनांनी श्रमरूपाने दिलेला कर होता. विष्ठीद्वारे कारागीर सरकारला विशिष्ट रकमेइतके परिश्रम विनावेतन देत असत.

पाटलिपुत्र येथे चंद्रगुप्ताचा एक अतिभव्य प्रासाद होता. मेगॅस्थिनिसने इराणची राजधानी सुसा येथील राजप्रासादाशी त्याची तुलना केली आहे. विटांच्या उंच भिंतींचे तट त्या प्रासादाच्या संरक्षणार्थ बांधले होते व आतील बाजूस अनेक इमारती होत्या. त्या इमारतींचे बांधकाम दगडी होते. इमारतींच्या आत स्तंभ उभारले होते. त्यामध्ये लाकडाचाही उपयोग केलेला होता. चिनी प्रवासी फाहियानने प्रासादाचे वर्णन केलेले आहे. कलाक्षेत्राला दिलेली अप्रतिम देणगी म्हणजे मौर्यकालीन एकसंध भव्य स्तंभ. धर्मप्रसारासाठी सम्राट अशोकाच्या काळात अनेक स्तंभ उभारले गेले. त्यांना आपण अशोकस्तंभ म्हणून ओळखतो. हे स्तंभ एकूण तीस ठिकाणी होते. हे स्तंभ गौतम बुद्धांच्या जीवनातील प्रमुख घटना ज्या ठिकाणी घडल्या तिथे आणि महत्त्वाच्या राजमार्गावर उभारलेले होते. सम्राट अशोकाच्या काळात मोठ्या प्रमाणावर स्तूपांची उभारणी केली गेली. सम्राट अशोकाने आपल्या कारकिर्दीत सुमारे ८४,००० स्तूप बांधले, असे म्हटले जाते.

स्तंभशीर्ष

समाजजीवन

उत्खननांमधून मिळालेल्या पुराव्याच्या आधारे मौर्यकाळातील जीवनमान उंचावल्याचे दिसून येते. मौर्यकाळात चातुर्वर्ण्य पद्धती दृढ झाली होती. व्यवसायांवर आधारलेल्या भारतीय समाजाच्या सात वर्गांचे वर्णन मेगॅस्थिनिस करतो; पुरोहित, शेतकरी, धनगर व शिकारी, व्यापारी व मजूर, सैनिक, हेर आणि सरकारी अधिकारी हे ते सात वर्ग होते. मौर्यकालीन समाजाची नीतिमिता अत्यंत उच्च दर्जाची होती, असे मेगॅस्थिनिसने म्हटले आहे. लोकजीवन संपन्न व सुखी होते. नट, नर्तक, गायक, वादक अशा मनोरंजन करणाऱ्या वर्गाचा उल्लेख आढळतो. रथांच्या आणि घोड्यांच्या शर्यती, मल्लयुद्ध तसेच नृत्य-गायन स्पर्धा हे करमणुकीचे लोकप्रिय प्रकार होते. द्यूत खेळणे प्रचलित होते, पण त्यावर सरकारी नियंत्रण होते.

वैदिक काळापासून चालत आलेली शिक्षणाची परंपरा मौर्यकाळातही तशीच राहिली. मौर्यकाळात तक्षशिला, काशी ही नगरे उच्च विद्या आणि कलांचे शिक्षण देणारी श्रेष्ठ केंद्रे बनली.

या काळात स्त्रियांच्या शिक्षणाची उपेक्षा सुरू झाली. असे असले तरी कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रानुसार मौर्यकाळात स्त्रियांना काही अधिकारही देण्यात आले असावेत, असे दिसते. स्त्रीधनावर त्यांचा संपूर्ण अधिकार होता. अनाथ व दिव्यांग स्त्रियांची काळजी शासन घेत असे. अनेक स्त्रिया गुप्तचर यंत्रणेत काम करत.

मौर्य काळाचे बहुविध पैलू आहेत व त्यामुळे त्याला ऐतिहासिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. अशोकाच्या मृत्यूनंतर राज्यावर आलेल्या राजांच्या कारकिर्दीत मध्यवर्ती प्रशासनयंत्रणा कमकुवत होत गेली. त्यामुळे राजकीय अवनती सुरू झाली आणि साम्राज्याचे तुकडे पडू लागले. मौर्योत्तर काळात विघटित झालेल्या साम्राज्याचे पुन्हा संघटन करण्याचे काम शुंग आणि सातवाहन या घराण्यांच्या सत्तेखाली झाले. वैदिक धर्म, वर्णाश्रमव्यवस्था व वैदिक धर्मपरंपरेनुसार असलेली जीवनप्रणाली या सर्वांना पुन्हा महत्त्व आले. शुंग आणि सातवाहन घराण्यांविषयी आपण पुढील पाठात अभ्यास करणार आहोत.

प्र.१ (अ) दिलेल्या पर्यायापैकी योग्य पर्याय निवडून विधाने पुन्हा लिहा.

१. हर्यक घराण्यातील हा पहिला प्रसिद्ध राजा होय.
(अ) चंद्रगुप्त मौर्य (ब) बिंबिसार
(क) अजातशत्रू (ड) महापद्म
२. नंद वंशाची स्थापना यांनी केली.
(अ) धनानंद (ब) शिशुनाग
(क) महापद्मानंद (ड) सम्राट अशोक
३. संस्कृत साहित्यातील श्रेष्ठ नाटक 'स्वप्नवासवदत्त' यांनी लिहिले.
(अ) कौटिल्य (ब) भारत
(क) कालिदास (ड) भास

(ब) 'ब' गटातील चुकीची जोडी दुरुस्त करून लिहा.

'अ' गट	'ब' गट
१. मगध साम्राज्याचा पाया रचणारा	बिंबिसार
२. नंदांची सत्ता संपुष्टात आणणारा	चंद्रगुप्त मौर्य
३. चंद्रगुप्त मौर्य याच्या कालखंडात भारताला भेट देणारा चिनी प्रवासी	मेगॅस्थिनिस
४. कलिंग विजयाच्या प्रसंगी झालेल्या विनाशाने मतपरिवर्तन झालेला	सम्राट अशोक

प्र.२ योग्य कारण निवडून विधान पूर्ण करा.

- सम्राट अशोकाने अनेक स्तंभ उभारले. कारण -
- (अ) कला क्षेत्राच्या प्रसारासाठी
- (ब) धम्मप्रसारासाठी

(क) व्यापारवृद्धीसाठी

(ड) आपल्या कार्याची ओळख व्हावी म्हणून

प्र.३ पुढील विधाने सकारण स्पष्ट करा.

१. सम्राट अशोकाचा कलिंगविजय इतिहासाला आणि त्याच्या जीवनाला निराळे वळण लावणारा ठरला.
२. चंद्रगुप्ताचे ग्रीक राजा सेल्युकसशी झालेले युद्ध अत्यंत महत्त्वाचे होते.
३. मौर्य प्रशासनाला सुनिश्चित स्वरूप प्राप्त झाले होते.

प्र.४ तुमचे मत नोंदवा.

१. चंद्रगुप्त मौर्य हा भारताच्या इतिहासातील पहिला चक्रवर्ती सम्राट होय.
२. अशोकाचे शिलालेख हे महत्त्वाचे ऐतिहासिक साधन आहेत.
३. मौर्यकालीन विविध व्यावसायिक श्रेणींचा विकास झाला.

प्र.५ पान ५८ वरील मौर्य साम्राज्याचा नकाशा पहा व खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. अशोकाच्या साम्राज्यात समाविष्ट असलेले प्रदेश
२. सम्राट अशोकाचे शिलालेख आणि स्तंभलेख कोठे-कोठे आहेत?

उपक्रम

सम्राट अशोककालीन स्तूपांची माहिती मिळवा.

